

OSMANLI DEVLETİNDE PADIŞAHIN İLMİ ÇALIŞMALAR ÜZERİNDEKİ KONTROLÜNE DAİR BAZI TESBİTLER

Ahmed Güner Sayar (*)

Osmanlı devleti tarihinde ilmî faaliyetlerin kapsadığı alanın padişahın dikkat ve murakabesi altında olduğu görülüyor. Dolayısıyla, ilmî çalışmaları içeren kitap ve risaleler padişahın irade ve bilgisi dışında yazılmadığı, yazılsa bile yayınlanamadığı bir gerçektir. Toplumsal yapıda padişah nüfuzunun dışında bağımsız ya da karşılıklı bağımlılığı olan kültür guruplarının kristalleşmemesi eşraf, esnaf ve reayanın eser vermemesine neden olmuştur. Eşrafın saray ve seçkinlere nisbeten zayıf yakınlığı düşünülürse bu kesimin özendirilmesi sonucu bazı çalışmalar kaleme alınmıştır. Esnaf ve reayanın kültürel ürünleri içersinde folklor-mistik yanı ağır basan anonim eserlere rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları bir başkaldırma havası içinde padişah iradesini dışlaması açık olsa bile kapalı muhitlerin malı olmuşlardır. Aynı çizgiye padişah iradesi dışında rahatlıkla yolalabilmiş tasavvufî akım da dahil edilebilir. Ancak bunların da dolanımı köy-kasaba ve tekke-zaviye muhitlerinin dışına taşmamışlardır. Genel olarak tarikat faaliyetleri ve neşriyatı padişahın iradesi dahilinde olmuştur. Bu tür örneklerin de dinî anlayışın mahsulleri oldukları düşü-

(*) Doç. Dr. Ahmed Güner Sayar, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi öğretim üyesi.

nülürse Osmanlı Devletinde ilmin münhasıran teolojik kaynaklı olduğu ve bu çalışmalarla sınırlı olduğuna hükmedebiliriz. Bu alanın dışında «**beden**»e ait ilmin Osmanlı dünyasında yeri yoktu ya da pek zayıftı. Hatta Batı Avrupa'nın insanı maddeden bilgi derip bunun nimetlerini gündelik hayatı değiştirecek yönde kullanırken Osmanlı toplumu bu ciddi gelişmenin çok dışında günlük yaşantısını ve dış alemle ilişkilerini sürdürüyordu. Daha vahimi, Osmanlı eğitim kurumlarında müsbet ilmin kabul görmemesi, A. A. Adıvar'ın da işaret ettiği gibi «zamanın siyasi olaylarına ve birde bu devirde (16. asrın sonlarına doğru) gelen padişahların karakter ve eğilimleriyle» sıkı sıkıya bağlı kalmıştı. Hatta «memleketin kayıtsız şartsız egemeni olan padişahların ulema sınıfının çalışmaları üzerinde de etkiden geri kalmıyan, özel eğilim ve meraklarından aranabilir(di).» (1).

İlmî çalışmaların padişahın denetimi altında olması zaman içerisinde bir geleneğin doğmasına sebep oldu. Buna göre padişahların emri ile kaleme alınan eserlerin yanısıra bazı çalışmaların padişaha ithafı veya padişaha sunulması, bir saltanat döneminden ötekine, hatta Osmanlı devletinin son demlerine kadar bu ilmi an'ane herhangi bir kesintiye uğramadan sürdürüldü. Daha sonra bu kervana padişahın yanında bey ve paşalara ithaf olunan veya onların özendirmesi ile kaleme alınan eserlerle birlikte bu zevatin emri ile yayınlananlar katıldı. Ancak bütün bu gelişmeler içerisinde şefi-örfi boyutun dışında pozitif-spekülatif kampın ürünü olan ve 'birey'in damgasını taşıyacak eserlere hiç rastlanmadı. Aslında bu geleneğin denetim ve ilim anlayışı felsefi bir eserin yayınlanmasına izin vermeyeceği gibi reform arayışlarında buhrandan çıkış için bireye pay ve yer vermeyen bir zihniyetin hırçın ve eleştirel 'birey'i toplumda müstakil bir karar birimi haline getiresi de söz konusu değildi.

Osmanlılarda ilmî çalışanların ilk kez padişah çevresinde en fazla yoğunlaştığı devir, herhalde, II. Murad'ın saltanat yılları.

(1) A. A. Adıvar. «Osmanlılarda İlim», (İstanbul, 1982), sf. 71.

rına rastlıyor. F. Babinger'in de kaydettiği gibi «II. Murad adına armağan edilen veya varlıklarını onun isteğine veya onun teşvikine borçlu olan eserlerin sayısı göze çarpacak kadar çoktur» (2). O devrin bilginlerinden Mukbil-zâde Mümin'in «Zahire-i Muradiyye»si ile açılan bu ilmî an'aneyi (3), Muini'nin «Mesnevî-i Muradiyye»si izlemiştir (4).

II. Murad devrinde başlayan bu ilmî an'änenin dikkate değer en canlı örneklerini bilhassa vakanüvisliğin ihdasından evvel Osmanlı tarih yazıcılığında görmek mümkündür. Bu çizgi-deki eserlerin padişaha ve rical-i devlete sunulması, onların emirleriyle yazılması veya bu zevat tarafından özendirilmesi sayıca kabarıktır. Bu nokta üzerinde biraz durmak gerekiyor. Şöyle ki; tarih-yazıcılığı, Osmanlı ilim anlayışında pozitif-spekülatif düşünce kanallarının kapalı olduğu hatırd tutulursa, hırçın ve eleştirel bireyin kendini en fazla ortaya koyabileceği bir alandır. Olayların oluşumunu, seyrini ve neticelerini liflere ayırırken pek rahatlıkla padişah iradesinin ve rical-i devletin tavırlarının sual edilmesi çok mümkündür. Bunun da «nizâm-ı alem» anlayışına ters düşeceği ortadadır. Oysa bu kanalın açıklığı fikrî-spekülatif yanı ağır basan 'iktisat' düşüncesine geçmek kadar farklı tarih felsefelerinin doğmasına bu arada soyut kavramlardan hareketle tarih yazıcılığına kapı aralıyabilirdi. Bazı tarihçilerde, hatta vakanüvislerin tesbitlerinde yer yer Merkantil düşünce kırıntıları varsa da bunlar arkası gelmeyen birer kör atışlar olarak kalmış, sadece tahsisi bir olayın kuşatılmasından yordamlama ile Merkantil-benzeri tesbitlere varılmıştır. Hatta tarihçilerin çoğunda, Hayrullah Efendi'ye kadar, sebep-sonuç bağları sağlıklı olarak kurulmamıştır. Bütün bu yol ve imkanların zorlanmaması tarihçilere sadece olayların tasvir edilme yanını bırakmıştır. Padişahın ve rical-i devletin sıkı bir murakabe ve tasarrud altında tuttukları taraf da

(2) F. Babinger, «Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri», (Ankara, 1982), sf. 17.

(3) Cf., A. A. Adivar, *op. cit.*, sf. 28 ayrıca sf. 65.

(4) Cf., K. Yavuz, «Mesnevî-i Muradiyye», (Ankara, 1982), sf. VII; XIV: 6; 7; 11; F. Babinger, *op. cit.*, sf. 17, dn. 2.

esasinda budur. Sadece tarihçi Ali'de görülen hırçınlıkların bu çizgiden yer yer sapmasının altındaki gerçek farklı olsa bile bir istisna teşkil ediyor. Fakat bu haliyle dahi Gelibolulu Ali Efendi, çağdaşlarından hemen ayrılır ve ananeye ters düşer. Benzer tavrı kısmen Mütercim Asım Efendi'de de görmekteyiz.

Dolayısıyla Osmanlı tarih-yazıcılığı padişah arzu ve iradesine bağlılığın en belirgin olduğu ilmi faaliyet alanı oluyor. Tarih eserleri çoğunlukla padişahların emri ile yazılıyor bazan da tarihçiler eserlerini padişaha sunuyorlardı (5). Ancak hemen kaydedelim ki bazı tarih eserlerinin kaleme alınmasında sultanın emrinden bağımsız olduğu da dikkatlerden uzak değildir (6). Padişahların 'tarih' dışında birçok çalışmayı özendirdikleri de bir gerçektir (7).

Osmanlılarda bir ilmi gelenek haline dönüştüğünü ifade ettiğimiz bu eğilim, aslında, dipköklerini Doğu devlet ve toplumlarında bulabileceğimiz bir olgudur. Mesela Hint yazarı Beydeba «**Kelile ve Dimne**»yi devrinin hükümdarı Dabşolom için kaleme almıştı (8). Aynı şekilde Nizam-ül Mülk'de '**Siyaset-Name**'sini Melikşah'a sunmuş ve onun takdirini kazanmıştır (9).

Padişahların öncülüğünde yol alan bu tradisyona zamanla bey ve paşalar katılmış, ancak Tanzimat'tan sonra Osmanlı bürokratlarının payı bu gelenek içerisinde çok hissedilir yön ve arayışlar için kullanılan bir vasıtaya dönüşmüştü. Paşa ve beylerin özendirdiği veya yazılması için emir verdiği eserler

(5) Cf., Hoca Sadeddin Efendi, «**Tac-üt Tevarih**», V, (İstanbul, 1979), sf. 120, 134, 136, 137, F. Babinger, *ibid.*, 69; 118; 162; 183; 192; 201; 217; 225; 232; 247; 251. 252; 257; 351; 409. Bu arada padişahın güzel dualarını almak, hayırlı dileklerini kazanmak için hazırlanan tarihler de vardı. Mesela, Bostanzade Yahya, «**Duru Tarih**», (İstanbul, 1978), sf. 18-19; 324.

(6) Meselâ Tursun Bey'in «**Tarih-i Ebul-Feth**», bunlardan biridir: cf., M. Tulum, (Haz.), *ibid.*, (İstanbul, 1977), sf. XX. Ayrıca of., F. Baginger, *ibid.*, sf. 138.

(7) Cf., A. A. Adiver. *op. cit.*, sf. 78; 93; 94; 113; 130; 132; Peçevi İbrahim Efendi, «**Tarih-i Peçevi**», II, (Ankara, 1982), sf. 421.

(8) Cf., Peçevi İbrahim Efendi, *ibid.*, I, (Ankara, 1981), sf. 48.

(9) Cf., (Ankara, 1982), sf. 281.

(10) yanında bu zevata ithaf edilenler (11) bir adım ötede, bir başka oluşuma fırsat verdi. Özellikle edebi ürünlerin, tahsisi bir olayın tarihi vs.nin paşa ve beylere ithafı, bazen, bir geçimlik kapısı, bazende sosyal hiyerarşi içinde tırmanabilmek için kullanıldı (12). Bazı hallerde eserlerin yazılmasını isteyen bir 'bey' di veya 'kibar bir adamın ricası' idi. Veyahut da kadıların özendirdikleri görülüyordu (13). Ancak bu zevatın talepleri diğerleri yanında nisbeten zayıf ve silik kalmaktaydı.

Bu arada Osmanlı ekonomisi futühat kapısının kapanmasıyla çetin problemlerle karşı karşıya kalınca, buhranın aşılması için bir dizi tedbirlerin alınmasına gerek duyuldu. Padişah-paşa bağlantısı içersinde mevcut gailelerden sıyrılma dileği Osmanlı devleti tarihinde bir 'layihalar' dönemini başlatmış oldu. Murad Paşa'nın emriyle 1607'de hazine kâhyası timar ve zeamet müessesesine ait kanunları toplamış ve bunları eleştirerek mevcut fenalıkların ortadan kaldırılma çarelerini ileri sürmüştü (14). Gene Murad Paşa'nın özendirmesiyle tarihçi Ali 1609'da 'Ulufeler' üzerine bir risale kaleme almıştı (15). Aynı doğrultuda padişah için yazdığı risalede Koçi Bey reforma duyulan ihtiyacı dile getiriyordu (16). Bunu diğerleri izliyecekti

(10) Cf., Hoca Sadeddin Efendi, *op. cit.*, IV, (İstanbul, 1979), sf. 49; 50; F. Babinger, *op.cit.*, sf. 63; 66; 146; 147; 163; 177; 179; 180-181, 194, 236; 261; 267; 268; 287; 321; 323; A. A. Adivar, *op.cit.*, sf. 159; Atsız (Haz.), «*Âli Bibliyografyası*», (İstanbul 1968), sf. 17.

(11) Meselâ Kınalızade Ali Efendi «*Ahlak-i Âlai*»yi Ali Paşa adına telif etmişti. Ayrıca cf., A. A. Adivar, *op. cit.*, sf. 161.

(12) Gelibolulu Âli Efendi eserlerini bey, paşa ve şehzadelere sunarken [Cf., Atsız (haz.), *op cit.*, sf. 3; 15; 16; 33; 48] üst tabakaya sızabilmeyi düşlüyordu.

(13) Cf., F. Babinger, *op. cit.*, 138; 163; 175; A. A. Adivar, *ibid.*, sf. 104.

(14) Cf., F. Babinger, *ibid.*, sf. 155.

(15) Cf., *ibid.*, sf. 156.

(16) Cf., *ibid.*, sf. 203.

(17). Nihayet III. Selim'e sunulan 'layihalar' da bu geleneğin bir başka örnekleri olmaktadır. 'Layihalar'ın da özendirme veya ithaf olmasının altında ileri sürülen düşünce ve tedbirler bağımsız bir bireyin fikri ürünü olmak yerine padişahın arzu ve iradesinin kendisinden veya rical-i devletten yansımaları yatar. Zira Osmanlı tarihinde her reform taslağı devletin kâdim ekonomik çizgisini muhafazada birleşirler (18). Sadece **'Tanzimat Fermanı'** bu çizginin dışındadır.

Padişah'ın bilgi ve iradesi içinde kaleme alınan eserlerin yazma nüshalara halinde oluşu fikirlerin yayılmasında çok önemli bir engel teşkil etmesine rağmen bu devirde ilmi faaliyetin kontrolünde önemli bir kolaylık sağlamıştır. Bu arada, matbaanın Türkiye'ye gelmesinden evvel zayıf da olsa bir tercüme faaliyeti vardı. Bu tercüme de padişah veya paşalar için yapılmaktaydı (19). Batı alemi ile sıklaşan temas, mat-

(17) Layihalar içersinde bağımsız kafanın ürünü olan bir çalışmayı Kâtib Çelebi'nin bir risalesinde, «**Düstur'ul-Amel Fi-İslâh-ül-Halel**», görmekteyiz. Çelebinin tavsiyesine göre «masraf gittikçe tezayid üzere sabit oldu. Bundan sonra teksir-i irad ve tatlıl-i masraf had-di itidale varub bir karar durmak emr-i ası'dır» [Ayn-ı Âli, «**Kavanin-i Âl-i Osman**», (İstanbul, 1280), sf. 135]. Ancak Kâtib Çelebi «asrında kelam-ı hakkı isga ve mucibini icraya müsait kabil-i hitap kimesneye karin olmadığından [bu] risaleyi izhar etmemiştir» [Mehmed Halife, «**Tarih-i Osmani**»'yi zikreden M. Z. Pakalın, «**Türkiye Mâli Tarihi**», I. (Ankara, 1978), sf. 367]. Fakat Çelebi hem kendi devrinde bir istisna idi, hem de padişahın tabi olacağı bir 'düstur'un peşinde olmasıyla diğer layihacıları ayrılıyordu. Onun sözleriyle. «Mucibi amele gelmiyeceğini fakir bilip asla mukayyet olmadım. Belki zaman ile bir padişah agah olup onunla amel eyleyip fevaidini müşahade eyleye» [ibid.]. Kâtib Çelebi'yi bu doğrultuda Tatarcık Abdullah Ağa izleyecektir.

(18) Osmanlı tarihinde padişah iradesinin acziyetinin iktisat bilgisinin normatif yanıyla tescilinin ilk örneği Tatarcık Abdullah Ağa'nın III. Selim'e sunduğu layihada sahih sikkâ veznini tavsiye etmesiyledir. [Cf., Abdullah Ağa Layihası, «**Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**», III, (1332), sf. 279-280].

(19) Cf., Atsız (haz.), *op. cit.*, sf. 16; 21; Peçevi İbrahim Efendi, *op. cit.*, I, sf. 47-48; Mehmed Halife, «**Tarih-i Gılmânî**», (İstanbul, 1976), sf. 150; A. A. Adıvar, *op. cit.*, sf. 174.

baanın Türkiye'ye girişi, tercüme faaliyetlerinin çoğalması ve Osmanlı, 'kapıkulu'nun «memurluğa» dönüştüğü Tanzimat'la birlikte ilmî faaliyet padişahın bilgisinin dışında yol alamamıştı: «**Encümen-i Daniş**», «**Cemiyet-i İlmîyye-i Osmaniye**» padişah iradesinin dışında kurulmuş, ilmî faaliyet ve neşriyatta bulunmuş kurumlar değildi. Nihayet gene bu devirde tercümesi dilimize kazandırılan ilk iktisat kitabı Serendi Arşizen tarafından Abdülmecid'e takdim edilmişti (20). Aynı dönemde, Ali ve Fuad Paşa'ların teşviki ile Tercüme Odası hulefasından Sehak Abru Efendi tarafından çevirisi yapılmış olan «**İlm-i Tedbir-i Menzil**»de devrin padişahı Sultan Abdülmecid'e sunulmuştur (21). Bu arada, fikrî faaliyetlerini Osmanlı kültürüne adanmış bir İngiliz müsteşirî J. W. Redhouse da hazırladığı lügatı «iş bu kitap ... Saltanat-ı Seniyyeye bir nişane-i sadakatım» diyerek (22) devrin padişahına adanmıştı. Hiç şüphesiz ilmî çalışma ve yayınların padişahın bilgisi içinde hareket etmesi II. Abdülhamid devrinde bir başka doruğa tırmanacaktı. I. M. Mayakon'un sözleriyle, «idari, siyasi, iktisadi, ilmî dinî ve içtimai bütün işlerin ucu saraya bağlı idi» (23).

Tabiatıyla burada kesin çizgileri içerisinde 'medrese'nin bir büyük vebaline işaret etmemiz gerekiyor. Bir eğitim kurumu olarak medrese hiç bir zaman yapıdan bağımsız bilgi üretme

(20) Serendi Arşizen şunları kaydetmişti: «Sultan Abdülmecit Efendimiz Hazretlerinin ... kaffe-i taba ... larının bilafarkı temyiz istiksarı asarı fazilet-i ilmiye ve fenniyeleri akdemi niyyat buyurduklarına binean ... «[Yazma eserden zikreden Z. F. Fındıkoğlu, «İktisadi Tefekkür Tarihimizden Bir Parça», «İ. F. Pelin'in Hatırasına Armağan», (İstanbul, 1948), sf. 222].

(21) Sehak Abru Efendi Mukaddime'de şunları kaydetmişti: «Bu Devlet-i Osmaniyenin hürşid-i münevver ve cemşid-i müdebberî padişah-ı şevket nişan ve şehinşah-ı adalet unvan-ı velinimet-i biminnetimiz **Sultan Abdülmecid Han** efendimiz hazretlerin [e] ... mîn gayri had takdime cesaret eyledim (İstanbul, 1268), sf. 3. Aynı şekilde tercümesi B. Horasaryan tarafından gerçekleştirilen B. Franklin, **Tarik-i Servet**'de devrin padişahına takdim olunmuştu [(İstanbul, 1287), Mukaddime]. M. Ali Fethi Efendinin tercümesi «**İlm-i Tabakat'ül Arz**»da Sultan Abdülmecid'e takdim edilen eserler arasındaydı, (İstanbul, 1269), sf. 2.

(22) A. I. Gencer, «Redhouse'un Türkçe Lügatı Hakkında Mektubu», «Türk Kültürü», yıl 17, sayı 200-202, (1979), sf. 411.

(23) «Yıldız'da Neler Gördüm?», (İstanbul, 1940), sf. 36-37.

işine bulaşamadı. Halbuki bu kanal zorlansa idi dinî düşünce ile bir arada yaşayabilecek pozitif - spekülâtif düşünce akımının doğmasına imkân verebilirdi. Pozitif düşünce maddeden bilgi üretmek işini yürütürken spekülâtif boyutun düşünce sisteminde yer alması Osmanlı insanın eşyanın görünmeyen yanına nüfuz etmesine kapı açabilir, bu yolla klasik felsefe geleneğine adım atılabilirdi. Pek tabii olarak padişah iradesine mutlak itaat, bir adım ötede, atıl ve hantal bir kâinat düşüncesini besleyince medrese dinî düşüncenin beden'e ait tavsiyelerinin çok gerisinde kalıyordu.

Osmanlı devletinin son döneminde adım atılan üniverster hayat gene siyasi otoritenin, padişahın, denetimi altındaydı. II. Abdülhamid'den sonra bu denetim İttihat ve Terakki'nin eline geçti. Cumhuriyet'le ilmin kontrolü bizatihi ilmî üretenlerce yapılması amaçlanıyor, güç ve iktidarın bağımsız akademik bireye aktarılması ve üniversite muhitine bırakılmak isteniyordu. Ancak medrese ulemasının rahatlıkla içine kapanan tavrı bir kurumsal faktör olarak Osmanlı üniversite hayatını kontrolüne almıştı. Bu hal 1933 Atatürk Üniversite Reform'na kadar sürdü (24).

Halbuki sadece iktisat ilmi açısından 'medrese'nin dışı dokunur katkıları olabilir idi. Batı'da skolastik doktorların yaptığı gibi iktisada ilişkin araştırmalar adil fiyat, değer teorisi, mülkiyet sorununa ışık tutar, hatta fiyat serbestliğini İslâm dininin **nass-ı kati**'leri içerisinde ele alınmasına neden olabilirdi. 'Med-

(24) Tanzimat'la birlikte Türk düşüncesi ilk buhranını atlattıktan sonra bilhassa 1890'lardan 1930'lara pozitif-spekülâtif düşünce platformuna kendi çizgisinden bir çok unsuru da götürmüştü. Skolastik eğilimlerin ya da Osmanlı medresesine has bazı unsurların bu defa Cumhuriyet'le birlikte yol alması karşısında Yusuf Akçura Atatürk'ün dikkatlerini çekmişti [Cf., H. Berktaş, «Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü», (İstanbul, 1983), sf. 39, dn. 95]. Dr. Reşid Galip'de bu olguyu şu sözlerle dile getirmişti: «İktisat alanında önemli değişimler olmaktadır. Dar'ül Fünûn bunlara tamamen ilgisizdi... [E]n sonunda sustu kendi kabuğuna çekildi ve bir ortaçağ izolasyonu ile dış dünyadan tamamen koptu» [E. E. Hirsch, «Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi», I, (İstanbul, 1950), sf. 312].

rese' hiç olmadı bu yolla bir başka kafa yapısı içerisinde ulema tipolojisini çıkartabilirdi. Bu kanallar sonucu ulema-kadı ikilisi içerisinde moral iktisada ilişkin bazı tesbitler ortaya konabilirdi. Halbuki bu tür bir gelişime imkân verecek kanallar daha baştan tıkalı idi. Öte yandan, Osmanlı eğitim sisteminde «'özerk' düşünce merkezleri»nin olmaması (25) padişahın ilmi faaliyetlere müdahalesini sınırlandıracak ve ilmin gereği olan bir yaşama zeminini yok kılıyordu.

Padişah iradesinin kurumsal faktörlerin yedeğinde 'devlet'i pekiştirmesi bağımsız bireyin akademik ürünlerini vermesine bir engel teşkil etti. Bu bir anlamda hırçın ve eleştirel bireyin doğmasına engel ya da onun yaşaması için lüzumlu ve yeterli şartları temin etmeyen bir otoritenin varlığı demektir. Batı'da iktisatçı geleneğinin oluşmasında 'rahip-tüccar' (skolastik kesimden) ve diplomat-tüccar (somut hayattan) çiftlerinin karşılıklı etkileşimi sonucu rahip-diplomat-tüccar çizgisi iktisadi düşüncenin pre-Adamite görünümüne bir çok katkıları olmuştur. Merkantil uygulamanın sonlarına doğru rahip tipolojisi hukukçu tipine geçişi hazırlıyor J. Bodin, N. Barbon gibi temsilcilerini üretiyordu. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde rahip-hukukçu bağı eğitim kurumlarında rahip-iktisatçı tipine dönüşerek T. R. Malthus ve R. Whatley gibi iktisatçıların doğmasıyla bu çizgideki tradisyonunu koruyacaktı. Aynı doğrultuda, bu defa, banker-iktisatçı tipolojisi en önemli temsilcisini D. Ricardo'nun şahsında bulacaktı. Osmanlı dünyasında ise böyle olmadı. Ulema kendi içinde dondu kaldı, başka tipolojilerin oluşmasına imkan tanımadı (26). Bunun tek istisnası da Ahmed Cevdet Paşa olmuştur.

(25) Cf., Şerif Mardin, «İdeoloji», (Ankara, 1976), sf. 106.

(26) 16. asrın sonlarından itibaren sertleşen iktisadi sorunlar karşısında acze düşen devlet idaresi, başta padişah olmak üzere, bu gidişin aslını öğrenmek ve gerekli tedbirleri almak ister. Devrin padişahı, I. Ahmed, «Şeyhülislam Mehmed b. Sadeddin'e devlete ve millete arız olan bozukluğun sebebini sorar. Şeyhülislam bana ne bundan cevabını verir» [M. Z. Kevseri'yi zikreden H. Atay, «Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi», (İstanbul, 1983), sf. 148]. Bu cevap aslında Osmanlı ulemasının şer'i bilgiler dışında bir bilgi ve ilişkiler dünyasına adım atamayacağına işaret olsa gerektir.